

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Факультет № 6

Кафедра соціології та психології

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Методика проведення психологічної експертизи
в різних галузях психології**»

обов'язкових компонент

освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

**Тема 4. Судово-психологічна експертиза особистості в умовах слідчої
діяльності та судочинства.**

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. № 7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 р. № 7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології – Протокол №8 від 15.08.2023

Розробники:

1. Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук, Маннапова К.Р.

Рецензенти:

1. Професор кафедри психології Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди, доктор психологічних наук, професор Кузнецов М.А.
2. Доцент кафедри соціології та психології педагогіки факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Шиліна А.А.

План лекції:

1. Предмет та види судово-психологічної експертизи.
2. Підстави призначення судово-психологічної експертизи.
3. Методологічні основи та компетенція судово-психологічної експертизи.
4. Підготовка судово-психологічної експертизи.
5. Використання висновку судово-психологічної експертизи.

Рекомендована література

Основна:

1. Буняк Н. А. Медико-психологічна експертиза та медико-педагогічна експертиза [Електронний ресурс] // Психологічна експертиза: навч. посіб. / Н. А. Буняк. – Тернопіль, 2017. – С. 76–92. – Режим доступу: <http://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/25569>
2. Землянська О. В. Судово-психологічна експертиза: навч. посіб. / О. В. Землянська : МВС України, Харк. нац. ун-т внутр. справ Х. : ХНУВС, 2012. 300 с.
3. Землянська О. В. Особистість як об'єкт судово-психологічної експертизи: (Монографія). – Харків: Вид-во Нац. ун-ту внутр. справ, 2019. – 367 с.: ил., табл.. – Бібліогр.: с. 352–364.
4. Крюкова М. А., Єлховський І. В. Судово-психологічна експертиза (в допомогу до самостійної роботи для здобувачів вищої освіти ступеня бакалавра факультету психології, політології та соціології) / М. А. Крюкова – Одеса: Фенікс, 2021. – 61 с.
5. Лапченко І. О. Психологічна експертиза в освіті [Електронний ресурс] / І. О. Лапченко // Значимість психології в сучасному суспільстві: сутність і проблеми розвитку : матеріали третьої міжнар. наук.-практ. конф., Одеса, 9–10 груд. 2016 р. – Одеса, 2016. – С. 84–87. – Режим доступу: <http://molodyvcheny.in.ua/files/conf/psy/14dec2016/14dec2016.pdf#page=84>
6. Психологічна експертиза [Електронний ресурс]: наук.-допом. бібліогр. покажч. / Волин. нац. ун-т ім. Лесі Українки, Бібліотека ; уклад. Л. Дейнека. – Електрон. текст. дані. – Луцьк, 2021. – 80 назв.
7. Перепічка О. І. Комплексна експертиза та комплекс експертиз: порівняльний аналіз освіти [Електронний ресурс] / О. І. Перепічка // Криміналістика і судова експертиза : міжвід. наук.-метод. зб. / М-во юстиції України, Київ. н.-д. ін-т судових експертиз. – Київ, 2013. – Вип. 58(2). – С. 123–126. – Режим доступу: [http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2013_58\(2\)_25](http://nbuv.gov.ua/UJRN/krise_2013_58(2)_25)
8. Черезова І. О. Особистісна та професійна готовність психолога до експертної діяльності [Електронний ресурс] // Психологічна експертиза : навч. посіб. / І. О. Черезова. – Бердянськ, 2018. – С. 17–25. – Режим доступу: <http://bdpu.org:8080/handle/123456789/265>
9. Яблонський А. І. Гуманітарно-психологічна експертиза в контексті професійної діяльності психолога [Електронний ресурс] / А. І. Яблонський //

Теорія і практика сучасної психології : зб. наук. пр. / Класич. приват. ун-т. – Запоріжжя, 2019. – № 5, т. 1. – С. 81–86. – Режим доступу: http://www.tpsp-journal.kpu.zp.ua/archive/5_2019/part_1/5-1_2019.pdf#page=81

10. Юридична психологія : підручник / за заг. ред. академіка АПрН України доктора юридичних наук, професора О. М. Бандурки. Харк. нац. ун-т внутр. Справ. Харків : Майдан, 2018. 684 с.

Допоміжна:

11. Керевич О. В. Особливості призначення судових експертиз для встановлення індивідуально-психологічних особливостей підозрюваного (обвинуваченого) [Електронний ресурс] / О. В. Керевич // Вісник кримінального судочинства. – 2015. – № 2. – С. 31–36. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/vkc_2015_2_5

12. Кобера А. В. Теоретичні аспекти судово-психологічної експертизи емоційних станів [Електронний ресурс] / А. В. Кобера // Наукові записки [Національного університету "Острозька академія"]. Серія: Психологія і педагогіка. – Острог, 2010. – Вип. 16. – С. 113–119. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoapp_2010_16_14

13. Назаров О. А. Проблемні питання порядку проведення атестації судових експертів-психологів відповідно до чинного законодавства України [Електронний ресурс] / О. А. Назаров // Наука і освіта. – 2014. – № 7. – С. 123–127. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NiO_2014_7_30

14. Мотлях І. О. Психофізіологічна експертиза з використанням поліграфа як можливе джерело доказів / І. О. Мотлях // Право та державне управління : зб. наук. пр. / Класич. приват. ун-т ; голов. ред. А. О. Монаєнко. – Запоріжжя, 2011. – № 4. – С. 117–120.

15. Сікорська Л. Б. Особливості психологічної експертизи неповнолітніх підозрюваних у злочинах в контексті організованої злочинності / Л. Б. Сікорська // Психологічні аспекти національної безпеки: організована злочинність : матеріали IV Міжнар. наук.-практ. конф., 13–14 трав. 2010 р. / Львів. держ. ун-т внутр. справ ; [відп. за вип. М. Й. Варій]. – Львів, 2010. – С. 192–195.

16. Чала Ю.М., Шахрайчук А.М. Психодіагностика: навчальний посібник / Ю.М. Чала, А.М. Шахрайчук. — Харків: НТУ «ХПІ», 2018. —246 с.

Інформаційні ресурси в інтернеті:

17. Пошукова система Google Академія (Google Scholar)
<http://scholar.google.com>

Текст лекції.

1.Предмет та види судово-психологічної експертизи

Історична справка. Перша спроба проведення судово-психологічної експертизи в Росії відбулася у 1883 р. Експертиза, що зараз називається судово-психологічною, тоді була названа відомим юристом, суспільним діячем А. Коні експертизою почуттів і вражень. І хоча він не міг не визнати її

цікавої, проте поставився до неї скептично через суб'єктивний характер та низький науковий рівень, що визначалося загальним станом розвитку психологічної науки в той час.

дореволюційний період активним прихильником упровадження психологічних знань у карний процес був відомий російський юрист Л. Володимиров, який пропонував проводити психологічні дослідження для з'ясування психічного стану підсудного при відсутності зрозумілого мотиву протиправних дій, визначення чинності афекту й деяких інших питань.

1929 р. у Харкові вийшла перша монографія, присвячена судово-психологічній експертизі, автором якої був відомий судовий психолог А. Брусиловський. У ній окреслювалися основні напрямки використання психологічних знань при розслідуванні кримінальних справ, у яких обвинувачення будувалося на показаннях малолітніх та неповнолітніх свідків, підкреслювалося значення вільної розповіді таких свідків на відміну від формального допиту, наголошувалося на психологічному аналізі показів та їх динаміці, рекомендувалася обов'язкова участь батьків або рідних у психологічній експертизі дитини. У цей же час активно проводилися дослідження в галузі практичного застосування психологічних знань у карному процесі (А. Внуков, Я. Канторович, О. Тагер).

Цікавими й багатозначними в ті роки були експерименти О. Лурія, спрямовані на виявлення «психічних слідів» злочину та розробку методики психологічної діагностики підозрюваних осіб. На жаль, у наступні роки активізувалася думка про неприпустимість судово-психологічної експертизи, оскільки вона нібито применшувала роль суду, підмінювала суддівське переконання свавіллям та антинауковими поглядами. Деякі автори у своїх викриттях судово-психологічної експертизи доходили до зовсім абсурдних стверджень — начебто за її допомогою «протискаються» у карний процес фашистські та неоломбозіанські ідеї.

На рубежі 60-х рр. ХХ ст. гоніння на судово-психологічну експертизу поступово припинилися. Почалася активна дослідницька робота провідними вченими-юристами (А. Дулов, Г. Миньковський, М. Коченов, Л. Рогачевський, Я. Яковлев та ін.), націлена на створення теоретичного фундаменту судово-психологічної експертизи й впровадження її практичних рекомендацій у карний процес. Були проведені перші експертні психологічні дослідження з конкретних кримінальних справ.

1964 р. у всіх юридичних вузах Радянського Союзу в якості обов'язкової навчальної дисципліни вводиться судова психологія, що активізувало розробку проблем судово-психологічної експертизи.

1978 р. у Прокуратурі СРСР разом із представниками Верховного Суду, ученими-юристами та психологами відбулося засідання, присвячене використанню судово-психологічної експертизи в юридичній практиці. На цій нараді було ухвалено рішення про подальше розширення дослідницьких робіт у галузі судово-психологічної експертизи та більш широке впровадженні її результатів у практику боротьби зі злочинністю. В Інституті

прокуратури в секторі психологічних проблем боротьби зі злочинністю була створена експертна група психологічних досліджень (керівник: М. Коченов), на яку покладалася розробка й координація науково-дослідних робіт у галузі судово-психологічної експертизи, що дало свої позитивні результати.

1980 р. Генеральною Прокуратурою СРСР в усі підвідомчі прокуратури був розісланий методичний лист про судово-психологічну експертизу, що, з одного боку, було своєрідним підсумком виконаної роботи в цьому напрямку, а з іншого, відкрило ще більший простір застосуванню психологічних знань у формі експертизи при розслідуванні кримінальних справ.

Судово-психологічна експертиза (СПЕ) – один із видів судової експертизи, яка встановлює ті особливості психічної діяльності та такі її прояви в поведінці особи, які мають юридичне значення та викликають певні правові наслідки.

Основна мета судово-психологічної експертизи полягає у більш глибокому дослідженні спеціальних питань психологічного характеру, що входять у предмет доведення кримінальних та цивільних справ, а також психологічного аспекту цілого ряду юридичних та правових питань.

Основні завдання судово-психологічної експертизи полягають у визначенні:

- індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру та провідних якостей особистості;
- мотивоутворюючих чинників психічного життя та поведінки людини;
- емоційних реакцій і станів особистості;
- закономірностей перебігу психічних процесів, рівня їхнього розвитку та індивідуальних властивостей.

Об'єктом судово-психологічної експертизи є психічно здорові особи (підозрювані, обвинувачені, свідки, потерпілі, позивачі, відповідачі, а також малолітні, неповнолітні, дорослі та особи похилого віку), тобто об'єктом є жива людина. Проте відомі випадки проведення СПЕ за відсутності людини (посмертна експертиза), тоді її об'єктом виступають відомості про особливості психіки підекспертного, що містяться у матеріалах кримінальних або цивільних справ.

Предметом дослідження судово-психологічної експертизи є сукупність компонентів психіки підекспертного, експертне встановлення та оцінка яких має значення для об'єктивного розслідування і судового розгляду та відповідає сучасним можливостям психологічної науки.

2. Види судово-психологічної експертизи:

за правовим статусом підекспертного: судово-психологічна експертиза свідків, потерпілих, підозрюваних, звинувачуваних;

за видом психічних явищ, що досліджуються: судово-психологічна експертиза психічних процесів (сприймання, пам'яті, мислення та ін.),

психічних станів (пізнавальних, емоційних, вольових) та психічних властивостей (темпераменту, характеру, здібностей та ін.);

за віковим статусом підекспертного: судово-психологічна експертиза неповнолітніх та повнолітніх осіб.

На сьогодні традиційним є поділ СПЕ на **три види:**

експертиза неповнолітніх;

експертиза особистісних властивостей та основних мотивів поведінки підекспертного;

експертиза особливих емоційних станів особистості.

Форми використання спеціальних психологічних знань:

- процесуальні, тобто участь психолога у виробництві процесуальних дій: допит, обшук, огляд місця подій, вилучення речових доказів тощо;

непроцесуальні, тобто консультативна робота психолога: консультації слідчого з питань, що потребують спеціальних психологічних знань, складання довідок за дорученням слідчого, використання результатів позасудового психологічного дослідження та інших експертиз, якщо такі були проведені.

Судово-психологічна експертиза здійснюється як державними спеціалізованими установами, так і психологами, які не є працівниками таких установ, але у будь-якому разі, є кваліфікованими спеціалістами.

2. Підстави призначення судово-психологічної експертизи

Загальні підстави для призначення та проведення судово-психологічної експертизи зазначені у Законі України про судово-експертну діяльність та Кримінально-процесуальному Кодексі України (КПК). Зокрема, законодавець указує, що експертизу варто проводити для визначення психічного стану свідка або потерпілого у випадках, коли виникає сумнів у їхній здатності правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати про них правильні показання. Мається на увазі широке коло психічних явищ, які є предметом вивчення як психіатрії, так і психології.

Однією із підстав призначення СПЕ є ***розумова відсталість неповнолітнього як фактор, що впливає на його здатність повністю усвідомлювати значення своїх дій***. Ще у 1963 р. Пленум Верховного Суду СРСР у своїй постанові «Про судову практику по справах про злочини неповнолітніх» постановив за обов'язок судам, при наявності даних про розумову відсталість неповнолітнього правопорушника, з'ясовувати рівень цієї відсталості, його здатність повністю усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними шляхом проведення експертизи фахівцями у галузі дитячої та юнацької психології або експертами-психіатрами. У цій постанові, по суті, вперше було вказано на необхідність використання в карному процесі спеціальних психологічних знань.

Таким чином, у кримінальних справах про здійснення злочинів неповнолітніми приводами для призначення судово-психологічної експертизи є прояви відставання в психічному розвитку або ***ознаки педагогічної занедбаності***, що виявляються у немотивованості дій,

жорстокості, демонстративності поведінки та ін.

Наступна підстава для призначення СПЕ зазначена у постанові Пленуму Верховного Суду СРСР «Про судову практику по справах про зґвалтування» (1964 р.). У ній говориться про необхідність дослідження судами безпомічного стану потерпілих - жертв зґвалтування, зокрема, їх психічного стану, через який жертва не в змозі протистояти чиненню з нею діям або не в змозі чинити опір.

По справах про зґвалтування підставами для призначення судово-психологічної експертизи є *ознаки поведінки потерпілої в момент нападу на неї*, що свідчать про її психічну безпорадність, не пов'язану із психічним захворюванням (не кликала на допомогу, не робила активного опору, хоча фізично могла б це зробити). Аналогічні обставини можуть бути підставами для призначення судово-психологічної експертизи по справах про здійснення мужеложства, насильницьке задоволення сексуальних потреб та ін.

Правомірність залучення експерта-психолога в ході попереднього слідства або судового розгляду зумовлена заборобою допитувати як свідка особу, яка у силу своїх психічних недоліків не здатна правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати про їх правильні показання. Мова йде про *відхилення у розвитку* пізнавальних процесів, межові стани психіки тощо. У цивільному процесі також передбачені законні підстави для проведення судово-психологічної експертизи щодо зазначених питань.

Як свідчить практика, у ході розслідування цілого ряду злочинів виникають ситуації, коли, незважаючи на всебічно проведене дослідження всіх обставин у справі, повністю не вдається розкрити механізм злочину, встановити мотиви протиправних дій, пояснити незрозумілу поведінку потерпілої сторони за умови, що немає ніяких сумнівів щодо психічної повноцінності цих осіб. У цих і подібних випадках виникає *припущення, що суб'єкт перебував у певному незвичному психічному стані*, оскільки робив учинки, що явно не відповідали вимогам ситуації (здоровому глузду) та його власним інтересам.

зв'язку з вищезазначеним законодавець увів ряд основних понять, наповнених певним психологічним змістом. Зокрема, у новому КПК України вміщується більш повний перелік психічних явищ, що мають кримінально-правове значення: *психічні розлади, афект, фізіологічний афект, психотравмуюча ситуація, психічні страждання, екстремальні умови, нервово-психічні перевантаження, тимчасовий особливий психічний стан, психофізіологічні якості, психічний примус, обґрунтований ризик, омана, психічні недоліки, правильне сприйняття, психічний стан свідка та ін.*

Виявлені в ході допиту свідків, потерпілих, обвинувачуваних окремі ознаки згаданих вище явищ можуть розглядатися як привід для призначення судово-психологічної експертизи. Так, при оцінці поведінки обвинувачуваного у вбивстві, як підстави для призначення СПЕ, можуть бути

окремі ознаки його психіки, а саме, підвищена емоційна збудливість, фрагментарність сприйняття ситуації, розлад вегетативної нервової системи, порушення мовлення тощо.

При розслідуванні подій, пов'язаних із керуванням різними технічними устроями, як приводи для призначення судово-психологічної експертизи можуть слугувати деякі **індивідуально-психологічні та психофізіологічні особливості особистості, що не відповідають вимогам її професії, посадовим обов'язкам**, окремі поведінкові ознаки, які свідчать про те, що опинившись в умовах нервово-психічних перевантажень, людина виявила свою професійну непридатність.

Одним з найпоширеніших приводів призначення судово-психологічної експертизи є **суттєва неповнота вивчення індивідуально-психологічних (характерологічних) особливостей суб'єкта**, що вчинив тяжкий злочин, стійких мотиваційно-значеннєвих утворень його особистості, що сприяє виявленню істинних мотивів злочину та встановленню міри покарання.

Іноді приводами для призначення судово-психологічної експертизи

сумніви слідчого (суду) щодо здатності свідка або потерпілого правильно сприймати важливі для справи обставини, давати про них показання, що відповідають дійсності.

Судово-психологічна експертиза широко використовується і в цивільному процесі при вирішенні цивільно-правових суперечок. Приводом для її призначення в цих випадках можуть стати **будь-які фактичні дані, що мають відношення до психологічних аспектів поведінки однієї з конфліктуючих сторін**. Так, при розгляді судом

позову про визнання недійсності угоди підставами для призначення судово-психологічної експертизи є певні поведінкові ознаки заявника, незвичний стан його психіки в момент укладання угоди, що мали негативний вплив на його пізнавальні та прогностичні здібності, у тому числі й на здатність повністю розуміти значення своїх дій. Прикладом таких ознак можуть бути дані про зниження інтелектуальних та пізнавальних можливостей суб'єкта, що опинився під впливом омани.

Приводом для призначення судово-психологічної експертизи іноді може бути і сам **характер суперечки**, наприклад, з ким із батьків після розторгнення шлюбу буде перебувати дитина. У даному випадку експертиза проводиться із залученням фахівців у галузі дитячої психології.

При розгляді питань, пов'язаних із відшкодуванням громадянину моральної шкоди внаслідок заподіяння йому моральних або фізичних страждань, як привід для призначення експертизи можуть розглядатися **ознаки сильних емоційних переживань, психічної травми**, про які свідчить сам громадянин, його близькі або інші особи.

Таким чином, як у кримінальному, так і в цивільному судочинстві приводами для призначення судово-психологічної експертизи можуть бути будь-які фактичні дані, що мають відношення до рішення тих або інших питань, що входять у компетенцію суду та які вимагають психологічного пояснення й

діагностики різних проявів психіки.

Приводи для призначення судово-психологічної експертизи вказуються в постанові слідчого, визначенні суду, клопотаннях захисників, потерпілих та інших зацікавлених осіб (додаток 12).

3.Методологічні основи та компетенція судово-психологічної експертизи

Методологічну основу судово-психологічної експертизи становлять загальнопсихологічні наукові принципи детермінізму, розвитку психіки людини в єдності її свідомості й діяльності, системності. Такий підхід виключає ізольоване дослідження окремих проявів психіки, а будь-яке психічне явище та властивість психіки вивчаються з урахуванням впливу на них соціального середовища.

Поряд із загальнопсихологічними принципами, на формування методології судово-психологічної експертизи впливають принципи та теоретичні положення правової науки, такі, як теорія доказів, принципи законності, об'єктивності, всебічності дослідження доказів, справедливості та гуманізму.

Методика проведення судово-психологічної експертизи в кожному конкретному випадку припускає широкий вибір різних методів дослідження:

- вивчення матеріалів справи й інших документів, що становлять предмет розгляду суду;
- ретроспективний психологічний аналіз події;
- метод ретроспективної діагностики психічних станів особистості підекспертного;
- знайомство з анамнестичними даними про особистість підекспертного;
- бесіда з підекспертним та іншими учасниками процесу;
- експериментальне психодіагностичне обстеження випробуваного із застосуванням різних тестових методик.

Методика судово-психологічної експертизи повинна містити методи, що дозволяють одержувати дані про динаміку і загальний психічний розвиток випробуваного: формування процесів пізнавальної активності, адаптація до соціальних умов, мотивація діяльності, а також найбільш виражені риси характеру та особливості емоційно-вольової сфери.

Компетенція судово-психологічної експертизи

У цілому компетенція судово-психологічної експертизи визначається станом розвитку психологічної науки та її прикладних галузей (юридичної, медичної, інженерної психології та ін.).

До компетенції судово-психологічної експертизи варто віднести:

встановлення індивідуально-психологічних особливостей особистості учасників кримінального процесу, рівня їх психічного та інтелектуального розвитку, наявності в них певних психофізіологічних якостей (підвищена тривожність, суггестивність, імпульсивність тощо), що істотно вплинули на їх поведінку в екстремальних умовах (у тому числі, при

виконанні професійних обов'язків) та психотравмуючих (кримінальних) ситуаціях підвищеної складності;

діагностику станів психічної напруженості непатологічного характеру (тривожності, страху, стресу, афекту тощо), що стали причиною здійснення протиправних дій або неадекватної поведінки (наприклад, поведінка оператора, що не впорався зі своїми професійними обов'язками в небезпечній для його життя й здоров'я ситуації);

дослідження мотиваційної сфери особистості (психологічних мотивів, що спонукали суб'єкта до певного виду діяльності);

виявлення в неповнолітніх правопорушників з ознаками відставання в психічному розвитку непатологічного характеру здатності усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними;

встановлення здатності психічно здорових свідків, потерпілих (з обліком їх індивідуально-психологічних, вікових особливостей, рівня психічного розвитку) правильно сприймати обставини, що мають значення для справи, і давати про них правильні показання.

При розгляді цивільно-правових суперечок до компетенції судово-психологічної експертизи входять аналогічні завдання: дослідження індивідуально-психологічних особливостей особистості, рівня її інтелектуального розвитку, перцептивних та пізнавальних можливостей, емоційно-вольової сфери. Так, СПЕ використовується у випадках, коли розглядається питання про визнання недійсності угоди, зробленої громадянином у такому стані, коли він не був здатний розуміти значення своїх дій або керувати ними; коли суб'єкт у результаті заподіяння йому моральної шкоди, за його словами, пережив моральні страждання й потрібно довести, що це було дійсно так та ін.

У випадках, коли у справі проходять учасники процесу із межовими психопатологічними станами (психопатія, неврози, легкий ступінь олігофренії та ін.), питання про вибір форми експертизи однозначно вирішується на користь комплексної психолого-психіатричної експертизи.

Безумовно, окреслені вище межі компетенції судово-психологічної експертизи мають динамічний характер, оскільки з розвитком психологічної науки розширюються і її можливості. Окрім того, постійно вдосконалюється законодавство, а отже, зростають і потреби судової практики в рішенні нових проблем психолого-правового характеру.

Питання, розв'язувані судово-психологічною експертизою Виходячи із структури предмета психології, а також із практики використання судово-психологічної експертизи, можна дати наступний перелік найпоширеніших питань, що виносяться на дозвіл даної експертизи, згрупувавши їх у такий спосіб.

Питання, розв'язувані судово-психологічною експертизою щодо психічних процесів. Оцінюючи перцептивні здатності свідка (потерпілого), не можна не враховувати того, що в процесі збереження суб'єктом сприйнятої інформації вона часто на підсвідомому рівні піддається певній

переробці. Крім того, на збереження інформації впливають такі психологічні фактори, як підвищена суггестивність, схильність суб'єкта до фантазування (особливо у дітей і підлітків), емоційна нестійкість, прагнення суб'єкта заповнити прогалини пам'яті вигаданими образами тощо. Варто також оцінювати й рівень володіння мовою: наскільки суб'єкт здатний точно і правильно відтворити сприйняте.

Беручи до уваги відзначені вище закономірності перцептивної діяльності, можна рекомендувати постановку перед експертизою наступних питань:

- Які індивідуально-психологічні особливості пізнавальної діяльності (сприйняття, пам'яті, мислення, уяви, уваги) свідка (потерпілого)?

- Чи є у свідка (потерпілого) які-небудь індивідуально-психологічні особливості або недоліки перцептивної діяльності, що істотно знижують його здатність правильно сприймати події (об'єкти) і давати про них правильні показання?

- З урахуванням індивідуально-психологічних особливостей особистості свідка (потерпілого), його психічного стану в момент здійснення протиправних дій обвинувачуванним, а також умов, у яких відбувалася подія, чи міг свідок (потерпілий) правильно її сприймати?

- З огляду на рівень інтелектуального розвитку, особливостей мислення свідка (потерпілого), його психічного стану у момент сприйняття події, чи міг він правильно розуміти характер події?

- Який рівень розвитку у свідка (потерпілого) мислення, пам'яті, мови? Чи достатній він для правильного відтворення обставин справи?

При розгляді кримінальних справ про зґвалтування, питання можуть бути поставлені з урахуванням специфіки розслідування подібного роду злочинів:

- Чи є у потерпілої які-небудь індивідуально-психологічні особливості особистості, які могли істотно перешкодити розумінню нею характеру й значення чинених з нею протиправних дій або наданню опору обвинувачуваному?

- З урахуванням індивідуально-психологічних особливостей, віку потерпілої особи, її розумового розвитку, перцептивних здібностей, психічного стану в момент нападу на неї, чи могла вона правильно розуміти справжній характер і значення чинених з нею дій, передбачати можливі наслідки своєї поведінки та поведінки обвинувачуваного?

У ході розслідування справ про зґвалтування подібні питання можуть бути поставлені й обвинувачуваному (особливо молодого віку). Такий підхід допустимий, коли в ході слідства виявляються ознаки «сприятливої поведінки» потерпілої особи, що зіграло провокуючу роль.

результаті цього обидві сторони могли неправильно сприймати, інтерпретувати й оцінювати поведінку один одного. У подібних випадках рекомендується проведення так званої «двосторонньої» експертизи з

використанням однакового набору методик дослідження особистості як обвинувачуваної, так і потерпілої особи.

Предмет такої судово-психологічної експертизи має істотну особливість: здатність розуміти психічний стан іншої людини реалізується не тільки раціональним, логічним шляхом, але й у значній мірі виробленим життєвим досвідом, інтуїцією й такими психічними явищами, як емпатія, емоційна синтонність тощо. Тому об'єктами експертизи є не тільки перцептивні процеси, але й сама ситуація, що вплинула на ці процеси.

При розслідуванні подій, пов'язаних з керуванням технічними устроями, можуть бути поставлені питання:

- Чи відповідає вимогам професійної діяльності обвинувачуваного ситуація, у якій він опинився, рівень розвитку його мислення, уваги, перцептивних здібностей?

- Яким чином ситуація події, психічний стан обвинувачуваного в цей час могли вплинути на сприйняття ним тих або інших обставин, що мають значення для справи?

- Чи є в обвинувачуваного які-небудь недоліки перцептивної, розумової діяльності, які істотно утруднили або зробили неможливою повноцінну реалізацію їм своїх професійних навичок у сформованій екстремальній обстановці?

При розгляді цивільно-правових суперечок у суді про визнання недійсності угоди, зробленої під впливом омани, що має істотне значення для доведення даного факту, іноді буває доцільно одержати відповідь на наступне питання: чи є у громадянина, що уклав угоду, які-небудь особливості, недоліки розумової діяльності, порушення перцептивних процесів, що вплинули на правильне сприйняття й оцінку ним умов договору, які б сприяли його омані щодо наслідків укладеної ним угоди?

Питання, розв'язувані судово-психологічною експертизою щодо психічних та емоційних станів. Найпоширенішими питаннями, які ставляться перед експертами-психологами для дослідження різних психічних та емоційних станів, є такі:

- З урахуванням індивідуально-психологічних особливостей особистості, чи перебував обвинувачуваний (підсудний) у момент здійснення противоправних дій (вказати, яких) у стані афекту або в будь-якому іншому емоційно напруженому стані, який міг вплинути на його свідомість, поведінку, здатність керувати своїми діями й контролювати їх?

- Що слугувало причиною виникнення в обвинувачуваного (підсудного) афекту (іншого емоційного стану)?

- При необхідності встановити інші стани нервово-психічної напруженості та їх вплив на поведінку обвинувачуваного, перед експертом-психологом можна поставити наступні питання:

- Чи перебував випробуваний у період, що передував здійсненню дій (вказати яких), у стані підвищеної нервово-психічної напруги, емоційний нестійкості?

– Чи існує причинний зв'язок між психічним станом, у якому перебував випробуваний у період, що передував здійсненню дій (указати яких), і психічним станом випробуваного в момент здійснення цих дій?

– Якщо випробуваний у момент здійснення інкримінованих дій перебував у стані підвищеної нервово-психічної, емоційної напруги, якою мірою це вплинуло на його здатність розуміти ситуацію, усвідомлювати значення своїх дій і контролювати їх?

При доведенні факту ненавмисного заподіяння шкоди підозрюваним перед експертом-психологом може бути поставлене питання: з урахуванням емоційного стану, індивідуально-психологічних (психофізіологічних) особливостей особистості підозрюваного, чи міг він точно співвіднести свої оборонні дії з екстремальними умовами ситуації, у якій він опинився?

Якщо в справі є дані про деякі психічні аномалії особистості непатологічного характеру (неврози, невротенія та ін.), у ході проведення судово-психологічної експертизи досліджується вплив цих психічних аномалій на стан, свідомість, поведінку, форми емоційного реагування суб'єкта в конфліктних ситуаціях. Аналогічні питання можуть цікавити суд і при розгляді цивільно-правових суперечок про визнання недійсності угоди.

При розслідуванні зґвалтувань, а також інших насильницьких дій сексуального характеру в ході перевірки версії про те, чи не перебувала потерпіла в безпомічному стані, на дозвіл судово-психологічної експертизи можуть бути поставлені наступні питання:

– Який був психічний стан потерпілої в ситуації, що становить предмет кримінальної справи?

– Чи міг психічний стан потерпілої перешкоджати розумінню характеру й значення чинених з нею дій або наданню опору обвинувачуваному?

– З урахуванням психічного стану, індивідуально-психологічних особливостей, психічного розвитку особистості потерпілої, чи могла вона усвідомлювати характер, значення чинених з нею дій і чинити опір?

Результати проведеної експертизи можуть бути використані слідчим (судом) у сукупності з іншими доказами в справі при остаточному рішенні питання про те, чи перебувала потерпіла (або не перебувала) в безпомічному стані.

Особливі труднощі при розслідуванні зґвалтувань виникають у випадках, коли потерпіла в результаті сильних потрясінь, пов'язаних з насильством, покінчила життя самогубством, а підозрюваний заперечує факт насильства. У подібних ситуаціях важливого значення набуває вивчення характерологічних особливостей потерпілої, а також її психічного стану після насильства та перед самогубством.

При певних індивідуально-психологічних особливостях потерпілої,

віку, виховання, ціннісних орієнтацій, акт насильства нерідко викликає стан глибокої депресії, загальмованості психічних процесів. Гострі емоційні переживання, усвідомлення незворотності події, катастрофа ціннісних орієнтацій, життєво важливих планів і надій, певна звуженість свідомості

можуть свідчити про те, що стан стресу досяг свого найвищого руйнівного рівня.

Виявлення причинних зв'язків між актом насильства й самогубством є важливим завданням, що стоїть перед слідчим (судом). Тому в подібних випадках перед експертом-психологом доцільно поставити наступні питання:

- З обліком індивідуально-психологічних, вікових особливостей потерпілої чи перебувала вона після зґвалтування в стані, що привів до самогубства?

- Якщо потерпіла перебувала в період, що передував смерті, у психічному стані, що привів до самогубства, чим він міг бути викликаний?

Аналогічне питання можуть бути поставлені і при розслідуванні інших суїцидальних учинків.

Питання, розв'язувані судово-психологічною експертизою щодо індивідуально-психологічних(характерологічних)особливостей,

властивостей особистості. Як типові питання, які можуть бути поставлені перед експертом-психологом, можна назвати наступні:

- Які індивідуально-психологічні (характерологічні) особливості, властиві особистості випробуваного?

- Чи є в обвинувачуваного (підсудного) індивідуально-психологічні особливості (інтелектуальні, характерологічні, емоційно-вольові, мотиваційні й ін.), які могли істотно вплинути на його поведінку в досліджуваній ситуації?

- Чи є у свідка (потерпілого) психологічні особливості (підвищена суггестивність, схильність до фантазування й інші), що знижують його здатність правильно сприймати події або об'єкти (указати які) й адекватно сприйнятому відтворювати побачене (почуте)?

При розслідуванні кримінальних справ щодо автоподій, порушень правил техніки безпеки та інших тяжких за своїми наслідками подій, коли суб'єкт (оператор) не впорався зі своїми професійними обов'язками, перед експертом-психологом, фахівцем у галузі інженерної психології, можуть бути поставлені наступні питання:

- Яким чином індивідуально-психологічні особливості особистості обвинувачуваного, його психічний стан у момент події могли вплинути на оцінку ситуації, ухвалення рішення та його реалізацію?

- Який час рухової реакції у випробуваного, чи відповідає він вимогам його професійної діяльності?

При виникненні сумнівів щодо ненавмисного заподіяння шкоди, коли суб'єкт, хоча й передбачав шкідливі наслідки, але не зміг їм запобігти, перед експертом-психологом доцільно порушити питання: чи відповідають психофізіологічні якості випробуваного, рівень сформованості в нього професійно-психологічних навичок вимогам екстремальних умов, у яких вони виявилися, характеру нервово-психічних перевантажень?

тих випадках, коли в здійсненні злочину брали участь неповнолітні, з метою встановлення в них здатності усвідомлювати свої дії й керувати

ними, на дозвіл судово-психологічної експертизи можуть виноситися наступні питання:

- Чи є в неповнолітнього правопорушника ознаки відставання в психічному розвитку або інші аномалії психічного розвитку непатологічного характеру; якщо є, у чому вони виражаються і який вплив вони мали на його поведінку в досліджуваній ситуації?

- Чи міг він з урахуванням рівня свого психічного розвитку повною мірою усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними?

Якщо неповнолітній правопорушник брав участь у груповому злочині й за матеріалами справи є припущення щодо впливу на нього злочинної групи, перед експертом-психологом доцільно порушити питання: з огляду на вікові, індивідуально-психологічні особливості особистості правопорушника, який вплив на його поведінку мали члени злочинної групи; чи перебував він від них у психологічній залежності?

Як зазначалося вище, у зв'язку з появою у ряді правових актів нових понять і термінів психологічного змісту, перед експертами формулюються наступні питання:

Які психологічні критерії оцінки поняття «тривала психотравмуюча ситуація»? Чи була із психологічної точки зору ситуація (вказуються конкретні обставини), у якій опинився обвинувачуваний, для нього психотравмуючою? Який вплив вона мала на його свідомість, поведінку, здатність контролювати свої дії?

З огляду на індивідуально-психологічні особливості особистості обвинувачуваного, чи були для нього обставини, що становлять предмет кримінальної справи (вказуються конкретно), екстремальними?

Які психологічні мотиви, що становлять основу мотиваційної сфери особистості обвинувачуваного, спонукали його зробити протиправні дії?

Безумовно, це далеко не вичерпний перелік питань компетенції судово-психологічної експертизи. У кожному конкретному випадку їхня форма та редакція можуть змінюватися залежно від обставин справи та завдань, розв'язуваних судом. Також слід зауважити, що судово-психологічна експертиза вирішує питання психологічного характеру і не втручається у правові аспекти отриманих результатів, що є невід'ємною функцією органів попереднього слідства та суду. Нині існують широкі можливості для проведення судово-психологічної експертизи, проте питання її компетенції на сьогодні остаточно не вирішено.

4. Підготовка судово-психологічної експертизи

Якість та результативність судово-психологічної експертизи багато чому визначаються **підготовчою роботою**, що містить такі етапи:

Збір матеріалів, необхідних для проведення експертизи. Слідчий (суд), передбачаючи можливість проведення СПЕ, направляє свої зусилля на одержання об'єктивної інформації про особистість обвинувачуваного (потерпілого, свідка) і ситуацію, що має значення для всебічного вивчення

обставин злочину.

Інформація про особистість випробуваного. У залежності від цілей, які стоять перед експертизою, у ході вивчення особистості збираються відомості про її життя та різних етапах розвитку (анамнез); виявляються несприятливі спадкові фактори, особливості нервової системи та психіки, захворювання, психічні відхилення тощо.

При виявленні даних про типологічні особливості вищої нервової діяльності випробуваного, необхідно звертати увагу на його поведінку не тільки у звичайних умовах, але й, що не менш важливо, у ситуаціях підвищеної складності, коли роль навичок, умінь, досвіду значно зменшується, а роль вродженого фактору - природної організації нервової системи - зростає.

Особливе значення має вивчення процесів формування психологічних особливостей особистості під впливом навчання, виховання та спілкування.

У ході вивчення розвитку свідомості суб'єкта варто приділяти увагу так званим *критичним віковим періодам життя*, коли значно загострюється чутливість нервової системи до різних впливів середовища.

У процесі розслідування збираються відомості про *індивідуально-психологічні особливості особистості*, що проявляються в різноманітних видах діяльності. Ці властивості визначаються відношенням суб'єкта до різних явищ навколишньої дійсності, а саме:

відношення випробуваного до оточуючих людей: наскільки він товариський, активний, розбірливий у встановленні міжособистісних контактів, з ким підтримує знайомства; його положення й роль у неформальній групі;

– характер відносин випробуваного з батьками: якими виховними впливами користувалися батьки, чи боявся він їх у дитинстві, наскільки був залежний від них; чи були в нього втечі з родини, їх епізодичність; чи є брати, сестри, відносини з ними; якщо одружений, як часто виникали сварки з дружиною, їхні підстави й причини;

– емоційні реакції випробуваного у зв'язку з неприємними подіями в колективі та родині: ступінь співпереживання, емоційного реагування; чуйність, доброта, агресивність та ін.;

– відношення випробуваного до себе: самооцінка (адекватна, завищена, занижена), рівень домагань і його співвідношення з реальними можливостями; відношення до своїх тілесних відчуттів, здоров'ю, лікуванню; життєві плани, відношення до свого майбутнього; наскільки випробуваний охайний у побуті, вдома, на робочому місці; – відношення випробуваного до різних видів діяльності: успіхи в навчанні, де і як учився; здібності до засвоєння нового матеріалу, схильності до навчальних дисциплін;

– поведінка випробуваного: чи мав правопорушення, їхній характер та мотиви здійснення; чи спостерігалися в нього агресивні форми поведінки; чи схильний до протиправних дій; фізична активність;

– вольові якості випробуваного: сміливий або боязливий; наскільки

здатний до самостійного прийняття рішень; ступінь наполегливості в досягненні поставлених цілей;

- загальна характеристика поведінки випробуваного: чи не відрізняється вона манірністю, демонстративністю; чи були суїцидальні спроби або висловлювання; чи не свідчать його вчинки про прояви впертості, немотивованого негативізму;
- захоплення, улюблені заняття;
- чи вживає алкогольні напої, наркотики, як їх переносять;
 - сексуальні відносини випробуваного: коли почав статеве життя; чи спостерігалися які-небудь відхилення сексуального характеру;
 - звичайний настрій випробуваного (позитивний, рівний, депресивний), його стабільність;
 - характер емоцій випробуваного: динаміка емоційних станів, їх тривалість та глибина.

3. Інформація про ситуацію, що має значення для всебічного вивчення особливостей особистості випробуваного. При дослідженні афектогенної ситуації рекомендується з'ясовувати:

- характер учинків оточуючих, їхні висловлювання, що зачіпають самооцінку обвинувачуваного та травмують його психіку;
- обставини, що загрожують фізичному стану людини;
 - характер раптово виниклого подразника, що безпосередньо передував протиправним діям (раптовий напад, образа); у деяких випадках - характер травмуючої ситуації (стійкі неприязні відносини, тривалі систематичні приниження й знущання);
 - фактор суб'єктивної значущості ситуації: емоційність ситуації здійснення злочину, суб'єктивне сприйняття ситуації в якості безвихідної; чи була необхідність швидкого ухвалення рішення в складній, конфліктній ситуації.

При вивченні стресогенної конфліктної ситуації з'ясовуються зовнішні фактори, що впливали на суб'єкта. Ними можуть бути умови середовища перебування (радіація, газові домішки, шум, вібрація), а також подразники, пов'язані із соціальними умовами (несприятливий соціальний мікроклімат у родині, колективі, часті конфлікти з рідними, близькими, товаришами, образи з їх боку тощо).

ході розслідування виявляються ситуаційно обумовлені ознаки: суб'єктивно сприймана в якості реальної загроза життю, здоров'ю, благополуччю людини; незвичайність, невизначеність обстановки; несприятливий соціальний вплив, що викликає почуття внутрішнього дискомфорту; громадський осуд, що суперечить оцінці суб'єктом свого місця й значення в групі та створює емоційно негативне сприйняття дійсності.

справах, пов'язаних з керуванням технікою, особлива увага звертається на ступінь складності та незвичності ситуації, різні об'єктивні обставини, що утруднили діяльність оператора.

Експертиза повинна призначатися й проводитися вчасно, як тільки

виникли питання, для вирішення яких потрібні спеціальні психологічні пізнання, і досить повно зібрані матеріали, що передбачає підготовчий етап. З моменту ознайомлення експерта з постановою про призначення експертизи та роз'яснення йому процесуальних прав і обов'язків, розпочинається взаємодія й процесуальні відносини між слідчим і експертом-психологом. Слідчий разом з експертом уточнює питання, визначає місце й термін виробництва експертизи. У розпорядження експерта направляються обвинувачуваний (потерпілий, свідок) і всі матеріали справи.

5. Використання висновку судово-психологічної експертизи

Експертний висновок містить психологічну оцінку тих або інших явищ, що цікавлять органи правосуддя. Експертна оцінка може виражатися або в психологічній діагностиці, кваліфікації досліджених фактичних даних, або в аргументованих судженнях про відношення виявлених фактів до подій, що цікавлять правоохоронні органи.

Використанню висновку експертизи передують його оцінка слідчим, (судом), який знайомляться з ним та встановлює відповідність отриманому завданню. Також оцінюється науковий рівень та аргументованість висновку, обсяг використаних експертами матеріалів справи, вичерпність відповідей на поставлені питання, повнота описання виконаних видів робіт та методів дослідження, що застосовувалися.

Висновок судово-психологічної експертизи використовується у наступних випадках:

При вивченні механізму вчиненого злочину. Інформація, що вміщується у висновок про особистість випробуваного, допомагає зрозуміти динаміку та мотиви злочину, побачити істинні причини, що сприяли здійсненню протиправних дій.

При доведенні й кваліфікації вчиненого злочину. Висновок судово-психологічної експертизи є одним із доказів фактичних обставин, що мають значення у справі. Так, установлений експертом-психологом факт про психологічні особливості й емоційний стан обвинувачуваного в момент здійснення протиправних дій може бути однією з підстав для висновків про суб'єктивну сторону злочину, форму провини, мотиви злочину, тобто для правильної кваліфікації вчинених дій, а іноді й доказом, що підтверджує відсутність складу злочину (у кримінальних справах про перевищення необхідної оборони, аварії, катастрофи на транспорті та виробництві).

Як спосіб установлення фактів, що мають значення для більш якісного проведення інших експертних досліджень. Так, результати, отримані в ході проведення судово-психологічної експертизи про час рухової реакції й особливості сприйняття водія, можуть використовуватися в ряді інших вихідних даних при проведенні автотехнічної експертизи щодо питання про наявність (відсутність) у водія технічної можливості запобігти небажаним наслідкам у конкретних умовах.

При необхідності перевірити факт ненавмисного заподіяння шкоди особою, що хоча й передбачала настання шкідливих наслідків, але не могла запобігти їм у результаті невідповідності своїх психофізіологічних якостей екстремальним умовам, у яких вони виявилися.

Для встановлення обставин, що пом'якшують покарання: здійснення злочину під впливом афекту або іншого стану психічної напруженості, виявлення в обвинувачуваного (підсудного) ознак відставання в психічному розвитку, що не виключають осудності тощо.

З метою застосування справедливих заходів кримінально-правового характеру у відношенні винних у здійсненні злочинів з урахуванням їх особистості.

У тактичних цілях: встановлення психологічного контакту під час допиту та проведення інших слідчих дій, викриття допитуваного у наданні неправдивої інформації, з'ясування причин ненавмисного перекручування фактів свідком тощо.

У висновках судово-психологічної експертизи міститься значний масив інформації про психологічні особливості осіб, схильних до конфліктних відносин; осіб, що важко адаптуються до соціальних умов. Отримані відомості широко використовуються в профілактичній, роз'яснювальній, виховній роботі з різними категоріями громадян.

У цивільному судочинстві можливості судово-психологічної експертизи використовуються недостатньо. Однак і тут її висновки можуть бути корисними щодо визнання угод недійсними, компенсації моральної шкоди, права на виховання дітей тощо.

Правильність висновку судово-психологічної експертизи забезпечується:

- кримінальною відповідальністю експерта за надання завідомо неправдивого висновку і відмовлення без поважних причин від виконання покладених на нього обов'язків;
- можливістю призначення повторної судово-психологічної експертизи;
- присутністю учасників процесу в передбачених законом випадках під час проведення судово-психологічної експертизи.

Якщо суд вважає, що експертний висновок є недостатньо повним і ясним, то він може викликати експерта на допит (Закон України про судово-експертну діяльність, ст. 23, ч. 2). На допиті експерт роз'яснює та аргументує свій висновок (або окремі висновки), не проводячи дослідження.

Необхідно відзначити, що на допит можуть бути викликані лише ті експерти, які проводили дану експертизу. Допит в якості експерта особи, яка не проводила дану експертизу, не допускається. При цьому кількість експертів і хто саме викликається на допит, визначає орган (особа), що є провідним у впровадженні справи. Якщо ж для допиту викликається хто-небудь з членів експертної комісії без зазначення конкретної особи, то рішення про те, хто з експертів зобов'язаний з'явитися за викликом, приймає керівник експертної установи. Важливо пам'ятати, що експерт не може бути

допитаний з приводу відомостей, які відкрилися йому у зв'язку з виробництвом експертизи, якщо вони не відносяться до предмета експертизи. Допит експерта до складання ним експертного висновку не допускається.

Таким чином, судово-психологічна експертиза є важливим напрямком одержання доказів – фактичних даних про психологічні особливості та властивості особистості обвинувачуваного (підсудного), потерпілого, свідка. За допомогою судово-психологічної експертизи створюються необхідні умови для найбільш повного дослідження суб'єктивної сторони злочину, об'єктивної оцінки показів учасників процесу, виявлення обставин, що пом'якшують покарання винному, даних, що характеризують його особистість, а також встановлюються психологічні причини і умови, що сприяли здійсненню злочину.